

ТАСАВВУФ – ЎЗ-ЎЗИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ВА ҲАҚИҚАТНИ БИЛИШ ЙЎЛИ СИФАТИДА

Абсатторов Бахтиёр Мамарасулович, (Ph.D)

Низомий номдаги Тошкент давлат педагогика университети Маънавият асослари ва ҳуқуқ таълим кафедраси доценти в.б. ф.ф.б.ф.д

ARTICLE INFO.

Калит сўзлар:

Маънавий қашшоқлик, ахлоқий нигилизм, трансформация, рухий ҳолат, конструктив маънавий кадриятлар, интеллект, ирода, жон, рух, нафс.

Аннотация

Мазкур мақолада глобаллашув жараёнида “маънавий қашшоқлик”, “ахлоқий нигилизм” каби умумбашарий характерга эга бўлган иллатларга қарши курашишда тасаввуф таълимотининг умуминсоний хусусиятларга эга бўлган конструктив маънавий кадриятлар тизимини, моҳиятини англаш, ва воқеиликни ворисийлик ва замонавийлик принципи уйғунлаштириш, тасаввуф ва ирфоннинг инсон камолотига маънавий-рухий соғломлаштирувчи таъсирини ҳозирги давр янгиликлари билан синтезлаш зарурияти асосланган.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2022 LWAB.

Жаҳонда сўнгги вақтларда дунё халқларининг маънавий-ахлоқий қиёфасини шакллантириш, халқаро маданий трансформация жараёнини меъёрлаштириш, умумбашарий кадриятларни юксак мақомга кўтариш, инсониятни ягона мақсад сари бирлаштириш ва ўзаро ҳамжиҳатликка йўналтириш каби талабларга жавоб берадиган, умуминсоний хусусиятларга эга бўлган конструктив маънавий кадриятлар тизимини ишлаб чиқиш долзарб бўлиб бормоқда. «Бугунги кунда дунёнинг жуда кўп минтақаларида инсоний кадриятлар емирилмоқда. Айниқса, пандемия шароитида айрим ўлкаларда бетоқатлилик, тажовузкорлик кайфиятлари кучайиб бормоқда. Мана шундай кескин вазиятда улуғ мутафаккирлар айтганидек, дунёни эзгулик, меҳр-шафқат, инсонийлик қутқаради»[1:278]. Бу борада интеллект, ирода сифатлари орқали баркамоллик категориясининг асосий компонентларини бойитиш долзарб аҳамият касб этиб, ахлоқийликни янада кенг ривожлантиришни талаб этмоқда.

Шу нуқтаи назардан, жаҳонда юз бераётган глобаллашув жараёнида “маънавий қашшоқлик”, “ахлоқий нигилизм” каби умумбашарий характерга эга бўлган иллатларга қарши курашишда ворисийлик ва замонавийлик принципини уйғунлаштирган ҳолда олиб бориш, тасаввуф ва ирфоннинг инсон камолотига маънавий-рухий соғломлаштирувчи таъсирини ҳозирги давр янгиликлари билан синтезлаш зарурияти сақланиб қолмоқда.

Тасаввуф – ҳам назария, ҳам амалиётни ичига олган ислом дини таркибидаги диний-фалсафий таълимот бўлиб, инсоннинг рухий-маънавий тарбияси ва унинг камолоти учун хизмат қилиб келган.

Тасаввуфнинг Шарқда кенг тарқалишига боис унинг араб, форс ва туркий тилларда буюк бир

шеъриятни вужудга келтиришидир. VIII – IX асрларда Мансур Ҳаллож сингари улуғ сўфийлар ижоди билан бошланган сўфиёна шеърият XII асрларга келиб улкан бир адабиётга айланди, ўзига хос образлар, тимсоллар олами, алоҳида рамзлар, услуб ва усуллар шаклланди [2:27]. Тасаввуф – кўп турли кўринишларда намоён бўладиган, аммо ягона мақсадни кўзлаган таълимотлар йиғиндиси: оддий шахсият чекловлари ва идрок этишдаги камчиликларни енгиб ўтиш ҳолатидир. Тасаввуф шунчаки назариялар ёки фаразлар йиғиндиси эмас, ишқ йўли, фидойилик йўли ва илм йўлидир. Тасаввуфнинг турли кўринишлари ва тарбия усулларида шахснинг маънавий камолоти йўлидаги ақлий ва ҳиссий тўсиқларни енгиб ўтишга ёрдам берадиган ёндашувни топиш мумкин.

Тасаввуф ҳақида гап кетганда, бу йўлда инсоннинг бекатдан (даражадан) бекатга ўтиш жараёнида ҳушёрлик ҳолатидан ташқарига чиқадиган руҳий ҳолатлар жараёни содир бўлишига олиб келади. Бундай ҳолатларни бошидан кечирган инсонлар ҳақиқат ва ҳақни билиш томон яна бир қадам ташлайди.

Ислом тасаввуфининг моҳиятини англаш учун сўфий кишининг ички кечинмалари оламига шўнғиш лозим. Қуръони Каримда Аллоҳ инсон тўлиқ идрок эта олмайдиган парадоксал борлик сифатида талқин қилинган, чунки чекланган нарса ўз табиатига кўра чексизни идрок этишга қодир эмас. Бирок, инсон диний амалиётда Илоҳий воқеликни англаш ҳолатини “бошдан кечириши” мумкин. Бу ҳис-туйғулар мажмуаси орқали намоён бўлади. Инсон ўзлиги ва илоҳий моҳиятни англамагунча, илоҳий нурланиш сари интилаверади. Ўзида илоҳий сифатларни мужассам этган ориф илоҳий “моҳият” касб этади ва оламнинг кутби (микрокосм)га айланади. Азизиддин Насафийнинг таърифига кўра, инсон нарса-ҳодисаларнинг ботиний моҳиятини англаса ва тақлид чегарасидан ирфон чегарасига қадам қўйган бўлса, уни “донишманд” (“ориф”) дейдилар ва унинг руҳини “донишманд (“ориф”) руҳи” деб айтадилар[3:275]. Тасаввуфда “орифлик” ҳақида гап кетганда, бу йўл ҳам бизнинг чекланган ҳушёрлик ҳолатимиздан ташқарига чиқадиган руҳий ҳолатлар тажрибасига олиб келади. Бундай ҳолатларни бошидан кечирган одамлар уларни чуқур билим, ҳақиқат билан боғлиқлигини англайди.

Ориф тушунчаси маънавий-ахлоқий ва ирфоний даражаси юксак бўлган инсонга нисбатан ишлатилади. Орифнинг Тавҳид – Аллоҳнинг ягоналиги ҳақидаги қарашлари халқнинг Тавҳидга муносабати билан фарқланади. Ориф учун “тавҳид” ҳақиқати маънавий камолотнинг энг юксак чўққисидир. Абу Али ибн Сино орифни қуйидагича таърифлаган: илоҳий қудрат (Аллоҳ)нинг қудрати ҳақида мушоҳада юритган ва қалбини ҳамиша илоҳий сирларнинг нури билан ёритишга интилган сўфий “ориф” деб аталади [4:366]. Ориф киши ўзлигини англаши, камолотга етиш учун доимий ҳаракат ва зикрда бўлиши лозим. Ориф кишининг маънавий камолотида албатта, диний-ахлоқий талаб ва қоидалар муҳим аҳамият касб этади.

Ўзни англаш ҳам бир кечада таъсири сезиладиган туйғу эмас. Бу худди бадан ўсиб-улғайиб, бўй чўзилгани каби аста ва давомли рўй берадиган жараёндин [5:342]. Тасаввуф таълимоти инсон маънавий камолотга етишнинг ўзига хос усуллари ва механизмларини ишлаб чиқди. Бу механизмлар шариат ва тариқат, устоз–шогирд (муршидлик ва муридлик), нафсни тарбиялаш, зикр ва тавба шулар жумласидан бўлиб, ҳозирги кунгача жамият маънавий ҳаётида ўзининг амалий қийматини йўқотмаган.

Тасаввуфий билимлар, сўфийларнинг фикрича, “қалб”да сақланади, лекин биз “қалб” деб атаган жисмоний аъзода эмас, балки инсоннинг руҳий моҳияти – руҳ “қалби”да сақланади. “Қалб” (ар. “қалб”)нинг ички мазмуни “нафс” (араб. “жон”), жон (форс. “жон”), “дил” (форсча) деб аталади. Нафс, аксинча, инсоннинг “Эго”си ёки “хайвон руҳи” бўлиб, уни “ички кўриш” (басират-и ботин) орқали билиш мумкин бўлса, унинг асл моҳиятини “руҳ” (ар. “руҳ”) белгилайди. Идрок инсон руҳи оддий ва мукамал субстанция бўлиб, унинг кадр-қиммати ва ўзига хослиги фақат эслаш, мулоҳаза юритиш, тафаккур қилиш, аниқлаш ва кириб бориш билан боғлиқ эканлигини тушунишга олиб келади.

Инсон ақли, тафаккури, қалби, иймон ва эътиқоди билан Ҳақни таниб боради. Буни биз маърифат деб атаймиз. Абу Ҳасан Нурий айтиди: “Маърифат” – икки маърифатдан иборат. Ҳақни таниш ва ҳақиқатни билишдир. Аммо Ҳақни таниш – бу мавжуд кўринган сифатларга биноан ваҳдониятни исбот этишдир. Аммо Ҳақиқатни билиш – абадийлик ва Парвардигорлик ҳақиқати бундан ман этгани учун бунга йўл йўқ” [6:23]. Нажмиддин Розий ҳам маърифатнинг икки: ақлий ва шуҳудий (мушоҳадали билиш) шаклини кўрсатган [7:97], яъни ақлий билиш барча инсонларга хос бўлса, шуҳудий маърифат мушоҳада, кашф, илҳом орқали намоён бўлиб, танланган кишилар (валий, ориф, пир-муршид) мартабасидир. Пайғамбарларда содир бўлгани каби ориф зотларда ҳам илм баъзан илоҳий нур орқали қалбларига ўрнашса, баъзан мукамал тартиб-қоида, таълим-тарбия, эътиқоф, зикр орқали ўзлаштирилади.

Маърифатнинг иккинчисини англашда инсоннинг тафаккури ожизлик қилади. Буни куйидаги фикр ҳам таъкидлайди: “Бир киши “Фақиҳатан ва аббан”ни қироат қилиб туриб, “аббан”нинг маъносини сўраганда, Умар розияллоҳу анху: “Биз чуқур кетишдан ва ортиқча уринишдан қайтарилганмиз”, дедилар [8:243]. Инсоннинг мақсади ўзлигини англаш, Ҳақни таниб, у рухсат этган амалларни бажариб, ман этганларидан қайтарилиб яшаш асл инсоний маърифатдир.

Маърифат (илоҳий нур) Аллоҳнинг ҳақлиги белгиси бўлса, ориф ирфон соҳиби (пурнур)дир. Маърифат Аллоҳни танишлик илми бўлиб, Ҳақни танитади. Қалби Тавҳид нури билан жилоланган ориф Аллоҳнинг шавқида яшайди. Маърифатнинг ҳақиқати Аллоҳга бўлган муҳаббатни қалбга жойлаш, тил билан Аллоҳ зикрида бардавом бўлиш ҳамда Аллоҳдан ўзга ҳеч бир нарсани истамасликда намоён бўлади. Маърифатнинг мақоми шундай манзилки, унда нафснинг қора “парда”сини қалб ойнасидан очиш ва уни тозалаш билан ҳосил бўлади. Ўша замониёқ илоҳий жамолнинг махфий хазинаси кўрина бошлайдики, бу қалб сирларининг (ҳақиқатан ҳам) намоён бўлишидир [9:43]. Маърифатнинг минглаб сифат, белги ва даражалари бўлиб, ҳар бир сифат халқнинг кўз ўнгида орифнинг маърифати даражасида намоён бўлади. Инсон гуноҳ қилишдан, қалбга озор беришдан чекиниши ҳам асли маърифатдир.

Хожа Абдулҳолик Ғиждувоний назарида, маърифатнинг чегараси нафсни бошқариш ва бунинг тадбири ҳалол нарсалардан баҳраманд бўлишни одат қилишдир [10:13].

Ибн Арабий маърифатга олиб боровчи илмларни “ақлий-ҳиссий”, “ҳол” ва “сирр ул-асрор” илмига ажратган. “Ақлий-ҳиссий” илм зоҳирий илм билан шуғулланадиган тоифага тегишли бўлса, “ҳол” илми завқ ҳолатида кашф этилган илмдир. “Сирр ул-асрор” илми илоҳий маърифат илми бўлиб, маърифат аҳли илми тўғридан-тўғри Аллоҳдан олган, яъни илм шуъла (нур) кўринишида қалбга жойлашган.

Илоҳий маърифатга етиш улуғ илмдир [11:39]. Орифнинг қалбида илоҳий маърифат булоқдай қайнаб турадики, бундан англашиладики, инсон Ҳақ маърифатини англаш орқали борлик ҳақиқатига эришади.

Инсонни қалб воситасида ўзлигини англашга қаратилган “қалб” концепциясига кўра, қалб тўрт қисмдан иборат бўлиб, “ас-садр” ислом нури, “ал-қалб” имон нури, “ал-фуъод” ирфон нури, “ал-лубб” тавҳид нури билан боғланган. Ирфоний билишнинг ҳар бир даражасида орифнинг руҳий-маънавий ҳолати ўзгариб, нарсаларнинг зоҳирини билган оддий сўфий ўзини ҳамма нарсани билгандек ҳис этади. Орифга ҳақиқат эшиклари очилгач, илмнинг чексиз ва бепоёнлигидан ўзини йўқотади. Сўнгра таҳлил-тадқиққа ўтиб, илмнинг моҳиятан Ваҳдат (кулл)га олиб боришини англайди. Шундан сўнг ориф тамкин ҳолига ўтиб, хотиржам бўлади, имони мустаҳкамланади.

Борлиқнинг яралишидан мақсад илоҳий маърифат (Ҳақни таниб олиш ва уни кўра билиш)дир. Илоҳий маърифат йўли “парда”лар билан тўсилгани учун барчага бирдек намоён бўлмайди. Маърифатга тўсқинлик қиладиган “парда”лар билганига амал қилмаслик, билмаганини бажариш, билмаганини ўрганмаслик, ўрганаман деганнинг йўлини тўсишдир. “Парда”ларнинг

бири мухрланган (“хижоби райн”) бўлса, иккинчиси хиралаштирувчи, қоронғилаштирувчи (“хижоби ғайн”), яъни қалбдаги пардадир. Биринчиси ғайб “парда”си бўлгани учун, унинг мухрини очиб бўлмади, иккинчи “парда” эса маърифат орқали очилади.

“Диний-ахлоқий тажриба мукамалликни талаб қилади У инсонни умуминсоний борлиқнинг энг буюк ва энг соф марказига ошиқ қилади, унга ҳамма жойда Ўз кучларини, нурларини, нафасини кўрсатади. Инсон Уни идрок этишга интилади ва бу идрок ундан покланиш ва такомиллаштиришни талаб қилишига тезда ишонч ҳосил қилади; инсон Ҳақ билан мулоқот қилишни орзу қилади ва бу мулоқот унга ўзининг ички ҳолатлари ва ҳаётий ишларини комилликка яқинлаштиришга муваффақ бўлган даражада намоён бўлади. Энди шу даражаларнинг талқинига тўхталсак:

Л.Массигноннинг ёзишича, сўфийларнинг маънавий амалиётига оид салмоқли асар Мисрдаги илк тасаввуфнинг энг машҳур намоёндаси Зуннун ал-Мирсий (тахминан 796-860-61) қолдирган. У ўн бир босқич ва уларга ҳамроҳ бўлган ҳолатларнинг тавсифи устида тўхталиб ўтган: имон, кўрқув, эҳтиром, камтарлик, умид, севги, азоб-уқубатлар, яқинлик, чалкашлик, фақирлик, бирлик.

Унинг замондоши, форс тасаввуф олими Яҳё ибн Муъоз тасаввуфдаги қуйидаги мавқеларни белгилайди: тавба, зоҳидлик, илоҳий иродасидаги хотиржамлик, хавф (кўрқув), лағрлик, ишқ, илм. Имом Муҳаммад Ғаззолий “Эҳё улум ад-дин” (Дин илмларини жонлаштириш) китобида сўфийлик тизимини тўққиз асосда баён қилади: гуноҳлардан тавба қилиш; қийинчиликда сабр-тоқат; Худога миннатдорчилик; Худодан кўркиш; нажот умиди; ихтиёрий қашшоқлик; молу дунёдан воз кечиш; ўз хоҳиш-иродасидан воз кечиш; Худога бўлган илоҳий муҳаббат.

Абу Наср ас-Саррож ат-Тусий “Китоб ал-Лумаъ фи-т-тасаввуф” китобида тасаввуфга янги кирган шогирд устоз раҳбарлигида етти бекатдан ўтиши кераклигига ишора қилади. Фаридиддин Атторда ҳам биз айнан юқоридаги етти бирликни кўришимиз мумкин: тавба, эҳтиёткорлик, тийилиш, фақирлик, сабр, умид, қаноат.

Ал-Қушайрий “Ар-рисола ал-Қушайрия фи илм ат-таваассуф” (“Қушайрийнинг Тасаввуф илмидаги рисоласи”) асарида тасаввуфда эллик мавқени кашф этади. Бошқа барча ривоятлардан фарқли ўлароқ, Абу Наср ас-Саррожда “бекатлар” ва “даражалар” аниқ ажратилган, чунки “бекатлар шахсий ютуқ”, “даража эса юқоридан совғадир”. Ҳаммаси бўлиб ўнта ҳолат мавжуд: кузатиш, Аллоҳга яқинлик (ал-қурб), севги (маҳабба), кўрқув (хауф), умид (ража), соғинч (мауч), меҳр (унс), хотиржамлик (итмиънан), далил (мушаҳада), аниқлик (якин).

Тасаввуф маърифати ва маънавиятининг мезонлари, ҳадисда таъкидлаганидек, гўзал хулқ ва пок ахлоқдир. Ҳорис Муҳосибий гўзал хулқни “тарозини босувчи энг оғир нарса” [12:126] деб таърифлаган. Инсонда юксак даражадаги пок ахлоқ ва соғлом эътиқодни шакллантириш учун илм ва касб-ҳунар ўргатиш муҳим, чунки илм инсонда эзгу ният ва соғлом фикрни уйғотса, касб инсоннинг ниятларига етишишида восита бўлади.

Хулоса ўрнида инсон руҳиятининг етуклиги инсоннинг ўзлигини тўлиқ ҳис этиб яшаши билан боғлиқ бўлиб, бунини “худбинлик” ёки “эгоцентризм” деб баҳолаш хатодир. Инсоннинг руҳиятида юзага келган маънавий инкирозлар инсоннинг руҳиятида вужудга келган зиддиятларнинг инъикосидир. Замонавий инсон руҳий мувозанатга эришиши, қалбини саломат сақлаш учун ҳар қандай изтироб, машаққат, ишончсизлик, худбинлик, ўз-ўзини айблашдан иборат кун кечириш тарзидан онгли воз кечиш ва тўлиқ розилик, шукроналик, соғлом тафаккур, хуш кайфият, кечиримлилик, миннатдорлик билан яшаш тарзига ўтиш керак. Биринчидан, инсон камолоти узлуксиз такомиллашиб боришни ўзида акс эттирувчи жараён ҳисобланса, иккинчидан бутун “бекатлар” ва “даражалар” тизими асрлар давомида сўфийларнинг ўз тасаввуфий тажрибаси талқини асосида шакллантирилди, учинчидан, одамлар асрдан асргача трансценденция тажрибасининг қонуниятлари ва умумий хусусиятлари тўғрисида билим тўпладилар, бунинг

натижасида ҳар бир “бекат” ўзига хос психологик контекстга эга бўлган тасаввуфий психологияни вужудга келишида пойдевор вазифасини бажарди.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: O‘zbekiston, 2021. – Б. 278.
2. Комилов Н. Хизр чашмаси. – Тошкент: Маънавият, 2005. – Б. 27.
3. Бу ҳақда қаранг: Ҳомидий Ҳ. Тасаввуф алломалари / Масъул муҳаррир З.Исҳоқова. – Тошкент: O‘zbekiston, 2016. – Б. 275.
4. Ибн Сина. Указания и наставления (Раздел по метафизике). Часть пятая / Перевод с арабского, предисловие и комментарии Т.Ибрагима и Н.В.Ефремовой. – Москва: Orientalistica, 2019. – С. 366.
5. Абу Ҳомид Ғаззолий. Ихйоу улумид дин. Араб тилидан таржима Рашид зоҳид. – Тошкент: Матбаачи, 2022. – Б. 342.
6. Имом Абу Абдурахмон Сулайми. Тасаввуф ва унинг ҳақиқати ҳақида муқаддима. Таржима Абдулҳамид Муҳаммад Турсун. – Тошкент: HILOL–NASHR, 2020. – Б. 23.
7. Мухамедходжаев А. Гносеология суфизма. – Душанбе: Дониш, 1990. – С. 97.
8. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. – Тошкент: HILOL–NASHR, 2022. – Б. 243.
9. Шайх Саййид Абдулқодир Гийлоний. Сирр ул-асрор. Мактубот / Таржимон, нашрга тайёрл., сўзбоши ва изоҳлар муал. О.Жўрабоев. Масъул мух. С.Ҳасанов, С.Рафиддинов. – Тошкент: Мовароуннахр, 2005. – Б. 43.
10. Шарипова О. Абдухолиқ Гиждувоний. – Бухоро, 2020. – Б. 13.
11. Комилов Н. Тасаввуф ёхуд комил инсон ахлоқи. I китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – Б. 39.
12. Ҳотамий С. Ислом тафаккур тарихидан. – Тошкент: Минҳож, 2003. – Б. 126.
13. Absattorov, B. M. (2019). SPIRITUAL AND MORAL DEVELOPMENT OF THE PERSON IN MODERN WORLD. *Central Asian Problems of Modern Science and Education*, 4(2), 167-173.
14. Absattorov, B. M., & Юсупова, Н. А. (2020). Эволюция взглядов об этике, этических критериях и этических нормах. *Учёный XXI века*, (12-1 (71)), 75-81.
15. Absattorov, B. M. (2019). EVOLUTION OF VIEWS ON ETHICS, ETHICAL CRITERIA AND ETHICAL STANDARDS. In *НОВАЯ НАУКА: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ* (pp. 135-141).
16. Qaxharova, M., & Absattorov, B. M. (2020). Evolution of views on ethics, ethical criteria and ethical standards. *The Light of Islam*, 2020(1), 110-115.
17. Kholmuminov, J. M. (2022). THE POSITION OF TASAVVUF AND IRFAN IN MAVERUNNAHR AND KHORASAN: IBN AL-ARABI AND ABDURAHMAN JAMI (A COMPARATIVE ANALYSIS). *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(9), 76-92.
18. Холмуминов, Д. М. (2021). ТАСАВВУФНИ ШАКЛЛАНТИРГАН МАНБАЛАР МУАММОСИ ҚИЁСИЙ ТАСАВВУФШУНОСЛИК ТАҲЛИЛИДА. *Исследование Ренессанса Центральной Азии*, 2(2).

19. Холмўминов, Ж. М. (2021). МОВАРОУННАХР ФАЛСАФИЙ-ИРФОНИЙ МАКТАБЛАРИ ВА ИБН АЛ-АРАБИЙ ТАЪЛИМОТИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 1(10), 803-811.
20. Холмўминов, Д. (2021). ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ СУФИЗМА–ОДНА ИЗ ОСНОВ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ. *Academic research in educational sciences*, 2(11), 1145-1150.
21. Холмўминов, Ж. М. (2022). “ҚИЁСИЙ ТАСАВВУФШУНОСЛИК”–ТАСАВВУФ ТАРИХИ ВА ФАЛСАФАСИ ДОИРАСИДАГИ ЯНГИ ФАН СИФАТИДА. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(5), 194-213.
22. Холмўминов, Ж., & Раҳмонбердиев, И. (2022). ТАСАВВУФ ФАЛСАФАСИНИНГ ГЛОБАЛ АҲАМИЯТИ ВА ДОЛЗАРБ ТАДҚИҚОТ ОБЪЕКТИ СИФАТИДА. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 23), 145-153.
23. Qaxharova, M., & Absattorov, V. M. (2020). Evolution of views on ethics, ethical criteria and ethical standards. *The Light of Islam*, 2020(1), 110-115.
24. Абсаттаров, Б. М., & Юсупова, Н. А. (2020). Эволюция взглядов об этике, этических критериях и этических нормах. *Учёный XXI века*, (12-1 (71)), 75-81.
25. Absattorov, V. M. (2019). EVOLUTION OF VIEWS ON ETHICS, ETHICAL CRITERIA AND ETHICAL STANDARDS. In *НОВАЯ НАУКА: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ* (pp. 135-141).
26. Absattorov, V. M. (2019). SPIRITUAL AND MORAL DEVELOPMENT OF THE PERSON IN MODERN WORLD. *Central Asian Problems of Modern Science and Education*, 4(2), 167-173.
27. Mamarasulovich, A. V. (2021). IMPROVEMENT AND DEVELOPMENT OF ETHICAL CRITERIA AND NORMS.
28. Абсаттаров, Б. (2019). ШАХС МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ БАРКАМОЛЛИГИ МЕЗОНЛАРИНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАЛҚИНЛАРИ. *Scienceweb academic papers collection*.
29. Mamarasulovich, A. V. (2022). RELIGIOUS AND PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF HUMAN MORAL DEVELOPMENT. *Conferencea*, 107-114.
30. Mamarasulovich, A. V. (2022). RELIGIOUS AND PHILOSOPHICAL ASPECTS OF HUMAN MORAL DEVELOPMENT. *Conferencea*, 197-201
31. Qaxharova, M., & Absattorov, V. M. (2020). Evolution of views on ethics, ethical criteria and ethical standards. *The Light of Islam*, 2020(1), 110-115.
32. Абсаттаров, Б. М., & Юсупова, Н. А. (2020). Эволюция взглядов об этике, этических критериях и этических нормах. *Учёный XXI века*, (12-1 (71)), 75-81.
33. Absattorov, V. M. (2019). EVOLUTION OF VIEWS ON ETHICS, ETHICAL CRITERIA AND ETHICAL STANDARDS. In *НОВАЯ НАУКА: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ* (pp. 135-141).
34. Absattorov, V. M. (2019). SPIRITUAL AND MORAL DEVELOPMENT OF THE PERSON IN MODERN WORLD. *Central Asian Problems of Modern Science and Education*, 4(2), 167-173.
35. Mamarasulovich, A. V. (2021). IMPROVEMENT AND DEVELOPMENT OF ETHICAL CRITERIA AND NORMS.
36. Абсаттаров, Б. (2019). ШАХС МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ БАРКАМОЛЛИГИ МЕЗОНЛАРИНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАЛҚИНЛАРИ. *Scienceweb academic papers collection*.

37. Mamarasulovich, A. B. (2022). RELIGIOUS AND PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF HUMAN MORAL DEVELOPMENT. *Conferencea*, 107-114.
38. Mamarasulovich, A. B. (2022). RELIGIOUS AND PHILOSOPHICAL ASPECTS OF HUMAN MORAL DEVELOPMENT. *Conferencea*, 197-201.
39. Yuldashev, S. U. (2019). The role of the function of stabilization and development of society in scientific management (as socio-cultural technology). *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(6), 255-259.
40. Yuldashev, S. U. (2019). TECHNOLOGY OF SOCIAL AND CULTURAL PROJECTION IN SCIENTIFIC MANAGEMENT OF SOCIETY. *Theoretical & Applied Science*, (11), 621-623.
41. Юлдашев, С. Ў. (2022). Жамиятни инновацион бошқаришда илмий ёндашув. *Scientific progress*, 3(1), 20-25.
42. Yuldashev, S. U. (2022). SOCIO-CULTURAL FEATURES OF INCREASING THE INNOVATIVE ACTIVITY OF PERSONNEL. *Oriental Journal of Social Sciences*, 2(1), 36-43.
43. Юлдашев, С. У. (2021). Давлат ва жамият бошқарувида кадрлар инновацион фаолиятини юксалтиришнинг ижтимоий-маданий хусусиятлари. *НамДУ илмий ахборотномаси-Научный вестник НамГУ*.
44. Yuldashev, S. U. (2022). SOCIO-CULTURAL FEATURES OF INCREASING THE INNOVATIVE ACTIVITY OF PERSONNEL. *Oriental Journal of Social Sciences*, 2(1), 36-43.
45. Yuldashev, S. U. (2020). THE HARMONIZATION OF SOCIO-CULTURAL TECHNOLOGIES AND SPIRITUAL LIFE. In *ПЕДАГОГИКА. ПРОБЛЕМЫ, ПЕРСПЕКТИВЫ, ИННОВАЦИИ* (pp. 32-34).
46. Yuldashev, S. U. (2020). SCIENTIFIC MANAGEMENT AS A SOCIAL AND CULTURAL TECHNOLOGY OF "STRATEGY OF ACTIONS". In *ПЕДАГОГИКА. ПРОБЛЕМЫ, ПЕРСПЕКТИВЫ, ИННОВАЦИИ* (pp. 35-37).